

ВПЛИВ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ МОДЕЛІ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВЗАЄМИН НА ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ПРОЦЕСИ У БОЛГАРІЇ

У статті розглядається вплив візантійської моделі державно-церковних взаємин на політико-правові процеси у Болгарії. Автор аналізує їх у контексті поєднання поширення у Болгарії православ'я і канонічних настанов Східної Церкви, візантійської державно-правової традиції і державно-церковного законодавства Візантійської імперії.

Ключові слова: адміністративно-територіальна структура, церковно-канонічне право, державно-церковне законодавство, канонічні акти.

Омельчук В. В. Влияние византийской модели государственно-церковных взаимоотношений на политико-правовые процессы в Болгарии.

В статье рассматривается влияние византийской модели государственно церковных взаимоотношений на политико-правовые процессы в Болгарии. Автор анализирует их в контексте сочетания распространения в Болгарии православия и канонических установок Восточной Церкви, византийской государственно-правовой традиции и государственно-церковного законодательства Византийской империи.

Ключевые слова: административно-территориальная структура, церковно-каноническое право, государственно-церковное законодательство, канонические акты.

Omelchuk V. V. Influence of the Byzantium model state church mutual relations on politically legal processes in Bulgaria.

In this article influence of byzantine model is examined state church mutual relations on political legal processes in Bulgaria. An author analyses them in the context of combination of distribution in Bulgaria of orthodoxy and canonical settings of East Church, to byzantine state legal tradition and state church legislation of the Byzantine empire.

Keywords: administrative-territorial structure, church canonical right, state church legislation, canonical acts.

З оформленням чіткої ієрархії світських інститутів Візантії релігія функціонально стала потрібна її органам влади для сакралізації існуючої системи суспільних відносин, чітко визначеної управлінської ієрархії, сутнісного наповнення існуючої системи нормативно-правових актів. Взаємини Церкви і держави визначали державно-правові засади не лише у Римській державі, а й у сусідів, які входили в орбіту її політико-правових впливів. Завданням цієї статті є аналіз впливу державно-церковних взаємин Візантії на політико-правові процеси у Болгарії.

Характеризуючи рівень наукового розроблення проблеми звернемо увагу на ряд досліджень, присвячених різноманітним політико-правовим аспектам візантійсько-болгарських взаємодій. Це регламентування особливостей державної релігійної політики на різних етапах історичного розвитку Болгарії [4]. Окрему увагу релігійному впливу Візантії на болгарські землі до підкорення, а також на Болгарію за Асеневиці приділили болгарські вчені І. А. Божилов і В. Т. Гюзелев [3; 6; 7; 8]. Політико-правові особливості регулювання релігійних процесів розглядалися у контексті політичної еміграції (Д. Ангелов [1]), міжнародних угод [30] (Г. Цанкова-Петкова). І. Білярський наголосив на значенні культу святого царя Петра в процесах легітимації існуючої моделі влади. Державна ідеологія розглядала цю країну спадкоємицею імперських традицій Константинополя. Канонізація царя стала чинником внутрішньої стабілізації [2]. О. Лотоцький, звернув увагу на роль Візантії у системі церковно-канонічного права Болгарії [23, с. 56–57]. Низку робіт політико-правовому впливові Візантії на болгарське середньовічне право присвятив Г. Літаврін [11–23]. Впливу Візантії на політико-правові процеси своїх сусідів торкався і автор [25; 26; 27].

Візантія як один з пріоритетів діяльності розглядала поширення як православ'я, так і власної моделі державно-правового життя. Ця діяльність реалізовувалася як збройним, так і дипломатичним шляхом. Активна місіонерська діяльність постійно підтримувалася посланцями василевса. Натомість місіонери виконували урядові доручення, а закордонні єпархії розглядалися як форпости римського впливу. Тому Константинопольський Патріархат у зовнішньополітичній діяльності спирався на підтримку з боку держави, як політичну, так і фінансову. Візантія

розглядалася як центр ойкумени. Інші народи і держави визнавалися причетними до цивілізації тією мірою, якою вони були пов'язані з намісником Божим на землі – імператором Константинополя і який ранг вони отримали від нього, яке місце вони зайняли в чітко ієрархізованій візантійськими ідеологами доктрині Всесвіту [18, с. 202].

Візантія розглядала місіонерську діяльність як чинник свого політичного утвердження у Болгарії. Вже на першому засіданні Латеранського Собору в 649 р. брав участь єпископ Бонопії (Відіна) Лумінос [22, с. 134]. Наступник Аспаруха Тервель намагався заручитися підтримкою ромеїв. У 705 р. він, за допомогу Юстиніану, отримав титул кесаря. Збереглася печатка Тервеля, на якій його зображено у кесарській короні з хрестом і написом «Богородиця допоможи Тервелю кесарю» [22, с. 151]. Подібні дії сприяли легітимізації центральної влади новоутвореної держави і засвідчили її підтримку з боку могутнього сусіда. Візантія сприяла проникненню християнства у Болгарію і надавала притулок втікачам-християнам. У Константинополі знайшов захист хан Телеріг, який прийняв християнство і, поріднившись з імператором, отримав сан патріка [29, с. 57–58].

Важливою перемогою Візантії стало прийняття християнства у Болгарії у 864 р. Даний процес призвів до посилення впливу Константинополя і став наріжним каменем перетворення Болгарської держави у єдину структуру. Цей політичний крок був зумовлений вторгненням візантійців у 863 р. у Болгарію. Цар з найближчими сановниками хрестився у палаці, таємно від підданих. Він прийняв християнське ім'я Михайло на честь імператора Михаїла III, духовним сином якого він офіційно визнавався. Проте попередня поразка, масоване проникнення у країну візантійських проповідників викликали народні заворушення. Скориставшись цим, у 865 р. вища знать 10 комітатів підняла повстання з метою скинути царя та повернути язичництво. Влада, придушивши його, продовжила курс на запровадження православ'я [20, с. 64–65]. Оточення царя розуміло загрози православ'я як інструменту впливу Візантії [30, с. 174], особливо з огляду на організацію літургії у нововерненій Болгарії у 865–893 рр. грецькою мовою [17, с. 179]. Це розуміли ромеї. Не випадково Константинопольський Патріарх Фотій назвав Бориса «духовним нашим сином». Дослідники слушно вбачали у поширенні Візантією християнства спробу упокорити болгарів мирно після невдачі збройних спроб. Борис визнавав потребу християнства і для подальшого розвитку болгарської державності в умовах експансії Константинополя [7, с. 129–130].

Намагаючись закріпити незалежний статус Болгарської Церкви Борис маневрував між Константинополем і Римом. Проте Патріарх Фотій, відповідаючи Борису, оминув питання статусу. Тоді болгарський володар звернувся до німецького короля Людовіка і Римського Папи Миколая I (серпень 866 р.). Болгарський уряд найбільше цікавили заснування у Болгарії Патріархату. Борис просив роз'яснити основи релігії, надіслати богослужбові книги і проповідників. Проте Римський Папа не поспішав задовольняти прохання болгар щодо Патріархату і погодився відправити їм єпископа (восени 866 р. до болгар прибуло два єпископи). Фульдський літопис повідомляв про від'їздження в 866 р. болгарських посланців до Реймсу з проханням направити священників для християнізації. У 867 р., король Франції Людовік вислав сюди єпископа Єрменріха. Римський Папа зауважив, що спочатку потрібно мати єпископа, згодом архієпископа і Патріарха, рукоположивши останнього чинним Патріархом [5, с. 22–23].

У цій боротьбі перемогла Візантія. Після вбивства Михаїла III почалися переговори про відновлення єдності Візантійської і Болгарської церков, яке відбулося 3 березня 870 р. [10, с. 79]. У 889 р. Борис пішов у монастир, вважаючи свою світську місію виконаною. На престол зійшов його син Володимир Расате. Він намагався упродовж майже п'яти років відновити язичництво у його протоболгарському варіанті. Тоді Борис повернувся до державного життя і усунув Володимира. На престол звели Симеона, який присвятив життя утвердженню православ'я і заснуванню Патріархії. Понад десять років він навчався у Візантії, очолив перекладацьку і книжкову діяльність болгарських священників [5, с. 24]. Опір християнізації носив яскраво виражений антивізантійський характер і опирався та традиційний консерватизм болгарської феодальної верхівки (боїлства) [8, с. 176].

Поширення християнства і візантизація правлячої верхівки лише сприяли формування експансіоністських планів болгарської еліти. У її середовищі стали виношуватися плани злиття двох держав з болгарською династією на чолі. Непоступливість Болгарії викликали рішучу протидію ромейської влади. До тиску на сусідню державу долучився Константинопольський Патріархат, Патріарх Микола Містик наприкінці 922 р. погрожував Симеону вторгненнями угорців, печенігів, аланів, русичів і винищенням болгар [10, с. 118]. Ромеї не приховували, що

розглядали їхню християнізацію не як суто релігійний процес, а як входження болгарських володарів у міжнародну політико-правову спільноту (родину правителів, Візантійську співдружність націй), очолених василевсом. В імперії панувало переконання, що з хрещенням Борис перетворився на духовного сина візантійського імператора. Константинопольський Патріарх Фотій християнізацію розглядав як інструмент перетворення недружнього народу на союзника, підпорядкування його візантійській зовнішній політиці [8, с. 176].

У 927 р. Православна Церква Болгарії за підтримки царської влади отримала статус Патріархату, здійснювалася політика болгаризації духовенства. Навіть після завоювання країни візантійський імператор Василь II зберіг автокефалію Болгарської Церкви, низивши її ранг до архієпископства. На своїх посадах залишили слов'яномовне духовенство на чолі з архієпископом Іваном Дебрським [19, с. 46–47]. Архієпископ підпорядковувався імператорові, а обирався за схвалення ромейського монарха болгарськими єпископами [11, с. 163]. Візантійська держава навіть збільшила майнові права Болгарської Церкви, податкові та адміністративні привілеї, розширила кордони архієпископства [19, с. 46–47]. У збудованій церкві на острові Ахіл в Преспанському озері перераховувалося 14 єпархій, зокрема Відінська, Кефалонійська, Верійська [28, с. 22–24].

Церква служила зміцненню болгарської державності, чому сприяла канонізація вітчизняних святих (Івана Рильського, Климента, Петра). Грецькі ієрархи за наполяганням болгарської знаті канонізували Іоакима Осоговського [19, с. 46–47]. Вже у 1072 р. повсталі болгари запросили на престол Константина Бодина, сина зетського князя Михаїла. Володіння Михаїла входили до сфери юрисдикції Римської курії, а сам він у 1077 р. визнав себе ленником Папи Григорія VII. У боротьбі з Візантією Михаїл намагався заручитися підтримкою Католицької Церкви. Римський Папа Григорій VII надав йому корону з титулом *rex Sclavorum* (близько 1078 р.). У 1197–1207 рр. з Ватиканом щодо переходу під римську юрисдикцію листувався болгарський цар Калоян. Він намагався отримати імператорський титул, а Болгарській Церкві автокефалію і статус Патріархату [23, с. 99]. Окремі дослідники вважали, що у рамках перемовин, які велися водночас з Візантією, Калояну все таки запропонували імператорський титул, а Болгарській Церкві – автокефалію. Однак прямі докази відсутні, а візантійсько-болгарський договір кінця 1201 р. був оборонного характеру і не задовольнив жодну сторону [9]. Калоян розглядав Церкву як інструмент державної єдності. Поширивши свою владу на південно-західні болгарські землі, він замінив грецьке духовенство болгарським [17, с. 179]. Його унія з Папою 1204 р. призвела до надання єпископу Тирново сану примаса [12, с. 363].

Релігійні питання служили чинником напруги взаємин Болгарії і Візантії. Урядовці останньої відмовлялися видавати втікачів, які проголошували євангельське слово «*ton erchomenon pros me ou te ecballo exo*». Якщо релігійна мотивація порушувала чинні норми міжнародного права, офіційний Константинополь не зупинявся перед їхнім прямим порушенням. Дана проблема була важливою для язичницької Болгарії і обурила хана Крума [1, с. 115]. На відмові у видачі втікачів з язичницької Болгарії (як християн, так і язичників, які вже у Візантії прийняли християнство) наполягало впливове монашеське угруповання зилотів, які розглядали такі дії невідповідними церковним канонам [30, с. 174]. Внаслідок невдачі посольства Драгоміра до Константинополя відновилися бойові дії. Подібні випадки траплялися і згодом. На початку X ст. за правління Симеона один з втікачів дістався до Константинополя і отримав притулок у кафедральному храмі Святої Софії [1, с. 115].

Візантійські політико-правові впливи у Болгарії ослабли після падіння Константинополя у 1204 р. Болгари скористалися цим, захопивши частину ромейських земель. Під тиском нових реалій Калоян продовжив перемовини з Римським Папою Інокентієм III, які навесні 1204 р. вилилися в унію Болгарської Церкви. Калоян отримав титул короля, а архієпископ Тирнова став примасом. Це, щоправда, не завадило Калояну іменувати останнього Патріархом. У листопаді 1204 р. папський легат вінчав Калояна на царство [21, с. 129].

Наростання суперечностей Латинської імперії з Болгарією зумовило прагнення хрестоносців нав'язати свій вплив Балканам. Тому Калоян почав активний пошук союзників серед ромейських держав, які виникли після падіння Константинополя, насамперед Нікеєю. У планах монарха передбачалося створення спільної православної держави, в якій би він виступав як василевс болгар і ромейв. Ці плани набували значущості для ромейської еліти в умовах зародження нових вогнищ поствізантійської державної традиції – Нікеї, Епіру, Трапезунду. Болгарія надавала допомогу антилатинським силам на ромейському просторі. Хрестоносців витіснили з Димотіки, згодом з Адріанополя і Аркадіополя. Вціліла ромейська аристократія запевнила болгарського монарха у

своїй лояльності [3, с. 451–452]. Після вбивства Калояна набрали сили сепаратистські процеси усередині країни. Вони отримували підтримку з боку Латинської імперії, зацікавленої в ослабленні держави, небезпечної як з огляду на своє геополітичне розміщення на Балканах, так і відмінної за культурою. Серед новоутворень найбільшої сили у XIII–XIV ст. набрали Добруджанський деспотат і Відінське царство [24, р. 251].

Патріарх Болгарії продовжував знаходитися під владою царя. Патріарший Синод мав право рекомендувати царю претендентів (зазвичай трьох) на роль владики. Водночас патріархи поступово перетворилися на впливових учасників політичної боротьби. У 1300 р., з приходом до влади Федора Святослава, стратили Патріарха Іоакима III. Саме через інтриги останнього Федір провів кілька років як заручник у ставці татарського хана Ногая. У 1211 р. офіційно прийняли Синодик Болгарської Церкви. Його зачитували у церкві у Велику неділю і він містив благословення покровителям православної віри і анафему її ворогам. Болгарські матеріали у Синодику доповнюють грецьку основу. У 1211 р. Церковний Собор у Тирново, який проходив під головуванням царя Борила, піддав богомилів офіційному засудженню. Це стало приводом для їхнього переслідування [12, с. 361–363]. Загострення боротьби усередині країни та зовнішньополітична ситуація змусили Борила у 1213 р. поновити укладену Калояном у 1204 р. унію з Папською курією [31, с. 137]. Різнилися орієнтації новоутворених держав. Так відінський цар Іван Срацимір у церковній сфері орієнтувався на підпорядкування Константинопольському Патріархатові [24, р. 251].

У 1228 р. Асень II розпочав переговори з Патріархом Германом II, який фактично представляв Нікейську державу. Наприкінці 1231 р. болгарсько-латинські взаємини загострилися через коронацію де Брієня. Асень II порвав унію з Римом [31, с. 138]. Союзні договори болгар з Нікейською імперією 1232, 1234 і 1235 рр. скували сили не лише латинян. Іван Асень II у 1235 р. зупинив дію унії за допомогою Нікеї, відновивши православний Патріархат. Іван Асень II заручив доньку з наступником нікейського престолу. Було скликано Церковний Собор, на якому і було відновлено Болгарський Патріархат. Першим Патріархом став архієпископ Тирново Іоаким I. Охридське архієпископство залишилася автокефальною, визнавши духовний авторитет тирновського Патріарха [9]. Невдовзі Болгарія разом з Нікеєю розпочала наступ на володіння Латинської імперії [21, с. 135–136]. На новоприєднаних землях Македонії, Албанії, Далмації болгари взялися за реорганізацію церковної структури. У них було настановлено нових митрополитів та єпископів. Вони були рукоположені Патріархом або його повноважним намісником Христофором Анкірським [31, с. 140].

Політико-правові традиції Візантії активно використовувалися у державотворчій практиці середньовічної Болгарії, особливо на ранніх етапах її історії. Утвердження візантійської моделі державно-церковних взаємин було тісно пов'язано з процесом поширення православ'я і канонічної юрисдикції Константинопольського Патріархату. Простежуються і безпосередні запозичення у державно-правовій системі Болгарії візантійського досвіду, зокрема нормативно-правового забезпечення державно-церковних взаємин Візантійської імперії, яке управлінською елітою болгар сприймалося як таке, що довело свою ефективність. На окремих етапах спільність державно-правової моделі давало підстави правителям Болгарії ставити питання про утворення спільної монархії. Цьому сприяло і перебування болгарських земель у складі візантійських володінь.

Список використаних джерел:

1. Ангелов Д. Въпросът за политическите емигранти в отношенията между Византия и средновековна България / Д. Ангелов // АДСВ. – Свердловск, 1973. – Вып. 10. – С. 112–123.
2. Билярски И. Покровители на Царството. Св. Цар Петър и св. Параскева-Петка / И. Билярски. – София : Вулкан-4, 2000. – 111 с.
3. Божилов И. А. България при Асеневци / И. А. Божилов // История на България в три тома. – Т. 1 : Божилов И. А. История на Средновековна България VII–XIV век / И. А. Божилов, В. Т. Гюзелев. – София : Анубис, 1999. – С. 419–526.
4. Войнов М. Промяната в българо-византийските отношения при цар Симеон / М. Войнов // Известия на Института за история. – 1967. – Т. 18. – С. 147–202.
5. Горина Л. В. Болгарские земли в Средние века и Раннее Новое время / Л. В. Горина, Д. И. Польшанский // История южных и западных славян. – В 2-х т. – Т. 1 : Средние века и Новое время [под ред. Г. Ф. Матвеева и З. С. Ненашевой]. – [2-е изд-е] – М. : Изд-во МГУ, 2001. – С. 14–60.

6. Гюзелев В. Т. Езическа България / В. Т. Гюзелев // История на България в три тома. – Т. 1. – София : Анубис, 1999. – С. 55–166.
7. Гюзелев В. Т. Княз Борис Първи. България през втората половина на IX век / В. Гюзелев. – София : Наука и изкуство, 1969. – 530 с.
8. Гюзелев В. Т. Приобщаване на българите към християнството: хан Борис I – Михаил Покръстителят / В. Т. Гюзелев // История на България в три тома. – Т. 1. – София : Анубис, 1999. – С. 169–195.
9. Клименских А. В. Болгаро-византийский договор конца 1201 г. в контексте международных отношений на Балканах / А. В. Клименских // АДСВ. – Екатеринбург: Урал. гос. ун-т, 2004. – Вып. 35: Материалы XII Междунар. науч. Сюзюмовских чтений (Севастополь, 6–10 сентября 2004 г.). – С. 133–137.
10. Левченко М. В. Очерки по истории русско-византийских отношений / М. В. Левченко. – М. : АН СССР, 1956. – 555 с.
11. Литаврин Г. Г. Болгарская зона в VII–XII вв. / Г. Г. Литаврин // История Европы: с древнейших времен до наших дней. – Т. 2 [отв. ред. Е. В. Гутнова]. – М. : Наука, 1992. – С. 157–165.
12. Литаврин Г. Г. Болгария в конце XII–XIV в. / Г. Г. Литаврин // История Европы: с древнейших времен до наших дней. – Т. 2 : Средневековая Европа [ред. кол.: Е. В. Гутнова (отв. ред.) и др.]. – М. : Наука, 1992. – С. 356–371.
13. Литаврин Г. Г. Болгария и Византия в XI–XII вв. / Г. Г. Литаврин. – М. : Изд-во АН СССР, 1960. – 472 с.
14. Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь (IX – нач. XII в.) / Г. Г. Литаврин. – СПб.: Алетейя, 2000. – 416 с.
15. Литаврин Г. Г. Внешнеполитическая борьба на Балканском полуострове и в Малой Азии. Латинская империя, Никея, Эпир и Болгария (1204 – 1261 гг.) / Г. Г. Литаврин // История Византии. – В 3 т. – Т. 3 [отв. ред. Г. Г. Литаврин]. – М. : Наука, 1967. – С. 50–71.
16. Литаврин Г. Г. Внутренний кризис, новый подъем и борьба за независимость / Г. Г. Литаврин // Краткая история Болгарии: С древнейших времен до наших дней [отв. ред. Г. Г. Литаврин]. – М. : Наука, 1987. – С. 81–100.
17. Литаврин Г. Г. Народы Балканского полуострова в составе Византийской империи в XI–XII вв. / Г. Г. Литаврин // Формирование раннефеодальных славянских народностей [ред. кол.: В. Д. Королюк (отв. ред.) и др.]. – М. : Наука, 1981. – С. 170–185.
18. Литаврин Г. Г. Некоторые особенности этнонимов в византийских источниках / Г. Г. Литаврин // Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев: Методология и историография: сб. [отв. ред. В. Д. Королюк]. – М. : Наука, 1976. – С. 198–217.
19. Литаврин Г. Г. Особенности развития самосознания болгарской народности со второй четверти X – до конца XIV вв. / Г. Г. Литаврин // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху зрелого феодализма [отв. ред. Г. Г. Литаврин, В. В. Иванов]. – М. : Наука, 1989. – С. 36–70.
20. Литаврин Г. Г. Первое Болгарское царство в зените могущества. Расцвет культуры / Г. Г. Литаврин // Краткая история Болгарии: С древнейших времен до наших дней [отв. ред. Г. Г. Литаврин]. – М. : Наука, 1987. – С. 63 – 80.
21. Литаврин Г. Г. Стремительный подъем Второго Болгарского царства / Г. Г. Литаврин // Краткая история Болгарии: С древнейших времен до наших дней [отв. ред. Г. Г. Литаврин]. – М. : Наука, 1987. – С. 120–136.
22. Литаврин Г. Г. Формирование и развитие Болгарского раннефеодального государства (конец VII – начало XI в. / Г. Г. Литаврин // Раннефеодальные государства на Балканах VI–XII вв. [отв. ред. Г. Г. Литаврин]. – М. : Наука, 1985. – С. 132–188.
23. Лотоцкий О. Автокефалия. – Т. II: Нарис історії автокефальних церков: Репринтне видання [ред. Р. Смаль-Стоцький] / О. Лотоцький. – К., 1999. – 146 с.
24. Николов Георги Н. Византийската империя и сепаратизмът в Болгарското царство (края на XII – края на XIV в.) / Георги Н. Николов // Proceedings of the 22 nd International Congress of Byzantine Studies. Sofia, 22–27 August, 2011. – Vol. III. – Sofia, 2011. – P. 251–252.
25. Омельчук В. В. Вплив візантійських традицій на адміністративно-церковні процеси та церковно-канонічне право на українських землях / В. В. Омельчук // Державно-конфесійні відносини в Україні: сучасний стан та тенденції розвитку [за ред. В. Д. Бондаренка та І. М. Мищака] – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. – С. 184–194.

26. Омельчук В. В. Політико-правові засади державно-конфесійних взаємин Латинської Романії / В. В. Омельчук // Гілея: науковий вісник. – К., 2013. – Вип. 75 (№ 8). – С. 6–9.
27. Омельчук В. В. Релігійні аспекти політико-правових візантійсько-арабських взаємовпливів / Володимир Омельчук // Підприємництво, господарство і право. – 2013. – № 5. – С. 24–28.
28. Снегаров И. История на Охридската архиепископия. – Т. 1 : От основането и до завладяването на Балканския полуостров от турците / И. Снегаров. – София: Академично издателство, 1995. – Второ фототипне издание. – XVI + 347 + 17 с.
29. Сюзюмов М. Я. Первый период иконоборчества / М. Я. Сюзюмов // История Византии. – В 3 т. – Т. 2 [отв. ред. А. П. Каждан]. – М. : Наука, 1967. – С. 49–64.
30. Цанкова-Петкова Г. Българо-византийските отношения според мирните договори от края на VII до началото на IX в. / Г. Цанкова-Петкова // АДСВ. – Свердловск, 1973. – Вып. 10. – С. 167–180.
31. Цанкова-Петкова Г. Восстановление Болгарского Патриаршества в 1235 г. и международное положение Болгарского государства / Г. Цанкова-Петкова // ВВ. – Т. XXVIII. – 1968. – С. 136–150.

* Омельчук Володимир Васильович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.